

OVER MEERWAARDE EN WINST; EEN KRITIEK

Geert Reuten

1. Inleiding

De aanleiding tot het schrijven van dit artikel is de enige tijd geleden verschenen dissertatie van Van Drimmelen (1976)¹. De reden om hier meer uitgebreid op in te gaan dan in een gebruikelijke boekbespreking, is gelegen in het feit dat dit werk illustratief is voor een interpretatie van Marx welke vooral ingang heeft gevonden sinds het werk van Sraffa (1960). Om die reden worden dergelijke interpretaties van Marx ook wel aangeduid als Neo-Ricardiaans of Sraffiaans. De kategorisering Neo-Ricardiaans of Sraffiaans zal ik in het vervolg, voor zover het het werk van Van Drimmelen betreft, echter niet gebruiken, omdat een dergelijke kategorisering wellicht reeds op voorhand een discussie verhindert. Het gaat mij in dit artikel dan ook niet om een beoordeling van de merites van het werk van Sraffa (en zijn navolgers), het gaat mij er primair om tot een waardering te komen van de interpretatie van Marx zoals Van Drimmelen die geeft. Nu zou men zich in het algemeen om verschillen in interpretatie niet zo druk behoeven te maken, ware het niet dat mijns inziens juist deze interpretatie konsekwenties zal hebben zowel voor de richting van het aktuele economische onderzoek als voor de ontwikkeling van politieke standpunten. In het licht hiervan moet mijn standpuntbepaling dan ook worden gezien.

In zijn dissertatie onderzoekt Van Drimmelen (1976) in hoeverre Marx' waardeanalyse ('de analyse van het economisch proces in termen van geïncorporeerde hoeveelheid arbeid') onmisbaar is voor zijn (Marx') verklaring van de winst. Zonder uitgebreid op die probleemstelling zelf in te gaan, wil ik hierover toch een opmerking maken. Van Drimmelen wekt de indruk als zou het Marx in zijn analyse, althans in belangrijke mate, om die verklaring van winst in een kapitalistische maatschappij gaan. Bij Marx stond echter veeleer de analyse van de ontwikkeling van het kapitalisme voorop (vgl. het Voorwoord bij deel I van *Das Kapital*). Het ging er Marx niet om bijvoorbeeld te verklaren *dat* winst een vorm van meerwaarde is, het ging hem erom te laten zien *hoe* winst als vorm van meerwaarde in de

1. Jaartallen tussen haakjes verwijzen naar het eerste jaar van verschijnen van de titels van werken van de diverse auteurs, opgenomen aan het eind van dit artikel.

loop van de kapitalistische ontwikkeling tot uitdrukking komt. 'Die Wissenschaft besteht eben darin, zu entwickeln *wie* das Wertgesetz sich durchsetzt' (Brief van Marx (1868, p. 553)² aan Kugelmann, mijn kursivering). Van Drimmelens probleemstelling, en daarmee de gehele dissertatie, is daarom nogal kurieus en getuigt niet van een diepgaand inzicht in Marx' analyse³.

Van Drimmelen richt zijn betoog vooral op de overgang van waardenprijzen naar produktieprijzen (dus de ontwikkeling van de waardenprijzsvorm naar de produktieprijzsvorm) zoals die door Marx beschreven wordt in deel III van *Das Kapital*: het zgn. 'transformatieprobleem.' De meeste auteurs die zich met dit probleem hebben bezig gehouden zijn het erover eens dat deze 'transformatie' bij Marx' onvolledig is. Veel auteurs geven bovendien aan dat Marx' transformatie inkonsistent is. De belangrijke kwestie is dan echter aan te geven wat precies inkonsistent is met wat. Zonder op deze kwestie nader in te gaan neemt Van Drimmelen de gangbare kritiek over, zich niet realiserende dat de door hem aangehangen korrektie van de transformatie (zoals ontwikkeld door Winternitz (1948) en Seton (1957)) inkonsistent is met Marx' vooronderstellingen in dezen.

Vervolgens laat de schrijver zien dat op basis van Sraffa's (1960) analyse, produktieprijzen heel wel afgeleid kunnen worden zonder gebruik te maken van de waardeanalyse. De implicatie hiervan is dan dat de winst verklaard kan worden los van die waardeanalyse. In paragraaf 4 wil ik aangeven in hoeverre dit standpunt in tegenstelling is met Marx' standpunt (iets wat op zich geen probleem hoeft te zijn), maar vooral in hoeverre dit standpunt van de schrijver tot een éézijdige analyse van de kapitalistische ontwikkeling leidt. namelijk een analyse welke uitsluitend gericht is op het ruil- en verdelingsproces en welke niet de ontwikkelingen in het produktieproces in de beschouwing betreft.

In paragraaf 2 zal ik in het kort Marx' transformatie bespreken. In paragraaf 3 bespreek ik de gangbare kritiek op Marx' transformatie, zoals die ook door Van Drimmelen is weergegeven. In paragraaf 5 tenslotte zal ik het door Van Drimmelen aangehangen onderscheid tussen het zogenaamde kwalitatieve en kwantitatieve aspekt van de waardeanalyse bespreken en mijn konklusies trekken.

2. (Wetenschap bestaat er juist in, te ontwikkelen *hoe* de waardewet zich doorzet).

3. Op p. 85 citeert Van Drimmelen uit dezelfde brief van Marx aan Kugelmann. Hij breekt dit citaat echter af juist vóór de door mij geciteerde zin volgt! Het belang dat Marx hecht aan de ontwikkeling van de waardevorm behoeft echter niet gedestilleerd te worden uit zijn brieven en blijkt duidelijk uit de eerste hoofdstukken van *Das Kapital*, deel I. Dat Van Drimmelens dissertatie niet getuigt van een diepgaand inzicht in Marx' analyse zal ik overigens in het vervolg van dit artikel nog nader aangeven.

2. Formalisering van de overgang van waardenprijzen naar produktieprijzen bij Marx.

De arbeidswaarde van een goed of een aantal goederen uitgedrukt in geldeenheden (arbeidsuren uitgedrukt in geldeenheden) w , kan worden geschreven als:

$$w_i = c_i + v_i + m_i \quad (1)$$

waar $i = 1, 2, \dots, n$ staat voor het aantal produktiesektoren. De waarde van de produktie per sektor w_i , gedeeld door het aantal geproduceerde goederen g_i geeft de waarde per goed aan. c_i is de waarde van het verbruikte konstante kapitaal (machines, grondstoffen etc.; ter vereenvoudiging van de presentatie wordt voorondersteld dat produktiemiddelen geheel worden afgeschreven in één produktieperiode). v_i is de waarde van het variabele kapitaal en komt overeen met de waarde van de gebruikte arbeidskracht. m_i is de meerwaarde en vormt het verschil tussen geleverde arbeid en betaalde arbeid (de waarde van de arbeidskracht).

In *deel I van Das Kapital*, waar Marx wat dit betreft nog geen onderscheid maakt naar verschillende produktiesektoren, komt de omvang van m overeen met de omvang van de winst. De winstvoet r kan dan geschreven worden als:

$$r_i = \frac{m_i}{c_i + v_i} \quad (2)$$

Deze sektorwinstvoet r_i komt hier dus overeen met de gemiddelde winstvoet:

$$\bar{r} = \frac{\sum m_i}{\sum c_i + \sum v_i} \quad (3)$$

Verder veronderstelt Marx dat als gevolg van concurrentie tussen arbeiders onderling de meerwaardevoeten of de uitbuitingsvoeten (de verhouding meerarbeid/betaalde arbeid) voor alle sektoren (en afzonderlijke bedrijven) steeds weer gelijk zullen worden, dus:

$$\frac{m_i}{v_i} = \frac{m_j}{v_j} \quad (\text{voor iedere } j = 1, \dots, n) \quad (4)$$

In *deel III van Das Kapital* neemt Marx aan dat in verschillende produktiesektoren geproduceerd wordt met verschillende verhoudingen produktiemiddelen/arbeidskracht, dus verschillende waardesamenstellingen van het kapitaal:

$$\frac{c_i}{v_i} = \frac{c_j}{v_j} \quad (5)$$

Dit zou impliceren dat de winstvoeten in de diverse sectoren verschillend zijn. Formeel is dit als volgt in te zien: vgl. (2) kan geschreven worden als:

$$r_i = \frac{m_i}{c_i + v_i} = \frac{m_i/v_i}{c_i/v_i + 1} \quad (6)$$

Aangezien voor iedere sektor de meerwaardevoeten m_i/v_i gelijk worden gesteld en de waardesamenstellingen van het kapitaal c_i/v_i ongelijk worden gesteld, zouden ook de sektor-winstvoeten r_i ongelijk moeten zijn. Konkurrentie tussen kapitalisten onderling heeft volgens Marx echter tot gevolg dat de winstvoeten (als tendens) gelijk zullen worden. Kapitaal uit een sektor met een relatief lage winstvoet zal geïnvesteerd worden in een sektor met een relatief hoge winstvoet. Dit betekent dat het aanbod van goederen in sectoren met een relatief lage winstvoet zal afnemen, met als gevolg prijsstijgingen en winstvoetstijgingen, en omgekeerd voor sectoren met een relatief hoge winstvoet. Dit proces van vorming van een algemene winstvoet heeft volgens Marx tot gevolg dat de in vgl. (1) beschreven relaties als *ruilrelaties* niet opgaan. In hoofdstuk 9 en 10 van *das Kapital III* analyseert Marx de ruilwaardevorm overeenkomstig de boven aangehaalde meerwaardevorm als algemene winstvoet.

In het begin van hoofdstuk 9 maakt Marx een zeer belangrijke vooronderstelling, welke (bij mijn weten) in elke beschouwing van het transformatieprobleem tot nu toe, en ook bij Van Drimmelen, genegeerd is. Marx stelt daar: 'Ferner wird bei der Vergleichung eine *unveränderliche* Rate des Mehrwerts angenommen, und zwar eine irgend beliebige Rate, z.B. 100%' (Marx, 1894, p. 164, mijn kursivering)⁴. De veronachtzaming van deze vooronderstelling is des te meer bevreemdend, omdat Marx er in het voorafgaande hoofdstuk 8 zeer omstandig op in gaat. Marx veronderstelt in deze analyse dus niet alleen gelijke meerwaardevoeten (vgl. 4) maar ook, en dit in *afwijking van zijn gangbare visie hieromtrent*⁵, van

4. (Verder wordt in deze vergelijking aangenomen dat de meerwaardevoet *onveranderlijk* is, en wel een willekeurige voet, bijv. 100%).

5. Immers de dynamiek van het kapitalisme is volgens Marx juist gelegen in de voortdurende verhoging van de produktiviteit en daarmee, gegeven het reële loon, in een verhoging van de meerwaardevoet. Hier echter gaat het om de analyse van ruilwaardevormen. Overigens – zoals in paragraaf 4 kort zal worden aangeduid – die voortdurende verhoging van de produktiviteit zal volgens Marx in konflikt kunnen

produktieperiode op produktieperiode *konstante* meerwaardevoeten, dat wil zeggen:

$$\frac{m_i(t)}{v_i(t)} = \frac{m_i(t+s)}{v_i(t+s)} \quad (7)$$

Het resultaat van de reallokatie van kapitaal waar in de vorige alinea sprake van was, is volgens Marx een herverdeling van het totaal van de geproduceerde meerwaarde tussen de kapitalisten onderling, zodat in iedere sektor tenslotte de gemiddelde winstvoet \bar{r} (zie vgl. 3) gerealiseerd zal worden. De overeenkomstige ruilverhouding, de productieprijsvorm of getransformeerde ruilwaardevorm, is als volgt formeel weer te geven:

$$(c_i + v_i) (1 + \bar{r}) = \hat{w}_i \quad (8)$$

Voor iedere produktiesektor zal nu in het algemeen de geproduceerde waarde w_i afwijken van de gerealiseerde waarde \hat{w}_i , en de geproduceerde meerwaarde m_i zal afwijken van de gerealiseerde winst $\bar{r}(c_i + v_i)$. Aangezien het een herverdeling van geproduceerde meerwaarde betreft (overeenkomstig het kapitalistische principe gelijke winst voor gelijke voorgeschoten kapitalen) zal echter voor de economie als geheel het totaal van de geproduceerde meerwaarde Σm_i gelijk zijn aan het totaal van de gerealiseerde winst $\bar{r}\Sigma(c_i + v_i)$ en het totaal van de geproduceerde waarde Σw_i zal gelijk zijn aan het totaal van de gerealiseerde productieprijsen $\Sigma \hat{w}_i$ (aangenomen dat er geen overproduktie is).

Tenslotte moet nog opgemerkt worden dat Marx stelt dat de transformatie zoals door hem gepresenteerd eigenlijk niet geheel korrekt is, omdat ook de waarde van de inputs getransformeerd zou moeten worden, hetgeen in vgl. (8) niet gebeurd is. Marx (1894, p. 174) stelt echter: 'Für unsere gegenwärtige Untersuchung ist nicht nötig, näher auf diesen Punkt einzugehen.'⁶

3. Kritiek op Marx' transformatie

Een belangrijk punt van kritiek op Marx' transformatie is mijns inziens dat Marx deze problematiek statisch heeft behandeld. Dat hier een verdere ontwikkeling van de analyse nodig is, was Marx zich mogelijk ook wel bewust blijkens zijn opmerking: "Die eigentlich schwierige Frage ist hier die: wie diese Ausgleichung der Profite zur allgemeinen Profitrate vorgeht,

komen met de vigerende vorm van ruilverhoudingen.

6. (Voor ons huidige onderzoek is het niet nodig verder op dit punt in te gaan.)

da sie offenbar ein Resultat ist und nicht ein Ausgangspunkt sein kann" (1894, p. 183)^{7,8}

Daarentegen heeft sedert Von Böhm-Bawerk (1896) de gangbare kritiek, welke door Van Drimmelen gereproduceerd wordt, zich gekoncentreerd op twee inkonsistenties in Marx' analyse, namelijk het punt dat door Marx de inputs niet getransformeerd zijn en het punt dat Marx de gemiddelde winstvoet \bar{r} berekend heeft op basis van waardeprijzen en niet op basis van productieprijzen.

Het ironische is echter dat de 'korrekte oplossing' van het transformatieprobleem, welke sinds de analyses van Winternitz (1948), May (1948) en Seton (1957) als zodanig in ruime kring aanhang heeft gevonden, een veronachtzaming inhoudt van Marx' vooronderstellingen. Voor auteurs zoals Samuelson (1971), Baumol (1974) en Gerstein (1976) kan hierbij als verontschuldiging aangevoerd worden dat zij zich slechts incidenteel en in het kader van een voor een tijdschriftartikel meer beperkte probleemstelling met de transformatie hebben beziggehouden. Een dergelijke verontschuldiging gaat echter in mindere mate op waar een auteur, zoals Van Drimmelen, een gehele dissertatie aan de problematiek wijdt (zie voor zijn presentatie van de 'korrekte transformatie' hoofdstuk IV, par. 4).

In de 'korrekte transformatie' worden de beide boven aangegeven punten van kritiek ondervangen: ook de inputs worden met behulp van transformatiecoëfficiënten (x) getransformeerd en de gemiddelde winstvoet is een winstvoet op basis van productieprijzen.

$$\hat{w}_i = (c_i x_{ci} + v_i x_{vi}) (1 + f) \quad (9)$$

Het resulterende vergelijkingenstelsel heeft echter $n + 1$ onbekenden, één x_i voor elke sektor i , en de gemiddelde winstvoet f . Aan dit vergelijkingenstelsel kan nu een onafhankelijke normalisatievoorwaarde toegevoegd worden. Hiervoor kan gekozen worden de voorwaarde dat het totaal van de productieprijzen $\Sigma \hat{w}_i$ gelijk is aan het totaal van de waardeprijzen Σw_i , of de voorwaarde dat het totaal van de meerwaarde Σm_i gelijk is aan het totaal van de winst berekend op basis van productieprijzen $f \Sigma (c_i x_{ci} + v_i x_{vi})$, echter niet beide voorwaarden. Het feit dat slechts één van deze voorwaarden geldig zal zijn, wordt in het algemeen als een belangrijke

7. (De eigenlijk moeilijke kwestie is deze: hoe komt deze gelijkmaking van de winstvoet tot een algemene winstvoet tot stand, aangezien deze klaarblijkelijk een resultaat is, en geen uitgangspunt kan zijn.)

8. Vgl. voor een kritiek op het statische karakter van Marx' analyse Geert Reuten (1978), pp. 2-19. Deze kritiek op het statische karakter van Marx' analyse van de transformatie — welke echter evenzeer tegen andere auteurs ingebracht zou kunnen worden — zal hier echter buiten beschouwing worden gelaten.

aantasting van Marx' theorie gezien. Dat beide voorwaarden niet gelijktijdig opgelegd kunnen worden, is mathematisch gezien duidelijk. De economische reden hiervoor en de implicatie van deze 'korrekte transformatie' ten aanzien van Marx' vooronderstellingen schijnt echter minder duidelijk te zijn⁹. Wat is het geval? De transformatie van de inputs heeft tot gevolg dat vergeleken met het stelsel (1) zowel de waarde van het loon zal veranderen, als (onder overigens gelijkblijvende omstandigheden) de omvang van de in iedere sektor geproduceerde meerproduktie. Stel de normalisatievoorwaarde $\Sigma w_i = \Sigma \hat{w}_i$ wordt gekozen, dan is de reden van de resulterende afwijking van totale winst van totale meerwaarde gelegen in de in het productieprijzenstelsel meerdere of mindere *produktie* van meerwaarde. De oorzaak van een dergelijke afwijking is *niet* gelegen in de veranderde ruilwaardevoeten. Juist wat dit betreft zijn beide stelsels dus onvergelijkbaar. In de 'korrekte transformatie' wordt *niet* voldaan aan de voorwaarde dat voor en na de transformatie vgl. (7) opgaat¹⁰. Als echter de meerwaardevoet verandert (onder overigens gelijkblijvende omstandigheden) dan is het logisch dat de omvang van de totaal geproduceerde en gerealiseerde meerwaarde verandert. De gehele 'korrekte transformatie' van Von Böhm-Bawerk tot Van Drimmelen berust dus op een misverstand, zowel ten aanzien van hetgeen men in feite getransformeerd heeft, als ten aanzien van de vooronderstellingen van Marx' transformatie.

Ik ben niet van mening dat er niets aan te merken valt op de vooronderstellingen bij Marx ten aanzien van de transformatie. Als echter zowel het technische productieproces konstant wordt verondersteld en als ook de meerwaardevoet konstant wordt verondersteld, dan kan logisch gezien de transformatie niet anders dan als een benadering worden weergegeven. En dat zijn transformatie slechts een benadering was, daar was Marx zich — en daar zijn de meeste auteurs het wel over eens — heel wel van bewust. Waar de meeste hedendaagse auteurs — inclusief Van Drimmelen — het blijkens hun 'korrekte transformatie' echter niet over eens zijn, is dat de transformatie van waardeprijzen in productieprijzen *uitsluitend* benaderenderwijs kan worden weergegeven.¹¹

9. De mathematisch-technische preokkupatie van Van Drimmelen komt duidelijk tot uitdrukking als hij in par. 5 van hoofdstuk IV diverse mogelijke 'postulates of invariance' beschrijft. Van Drimmelen doet geen enkele poging te achterhalen waarom het zo is dat $\Sigma w_i = \Sigma \hat{w}_i$; de gelijkheid van totale meerwaarde en totale winst uitsluit en omgekeerd. Dat dit mathematisch gezien blijkbaar zo moet zijn is voldoende voor de auteur.

10. Impliciet veronderstelt Van Drimmelen dat de uitbuitingsvoet in waardetermen gelijk is aan de uitbuitingsvoet in productieprijstermen. Dit is des te verwonderlijker, aangezien hij op pp. 199-204 Samuelson en Robinson bekritiseert vanwege een

4. Het productieproces: een stelsel van technische coëfficiënten

Na de 'korrekte transformatie' behandeld te hebben, laat Van Drimmelen in hoofdstuk V en VI op basis van Sraffa's (1960) analyse zien, dat gegeven de 'technische productievoorwaarden' (gegeven de technische productiecoëfficiënten) het heel wel mogelijk is productieprijzen af te leiden 'zonder tussenkomst van waarden'. Verder is het mogelijk te laten zien (eveneens op basis van Sraffa's analyse) dat gegeven de hoogte van het reële loon de hoogte van winst af te leiden is uit de 'technische productievoorwaarden'.

Hoewel het volgens Van Drimmelen mogelijk is het economisch proces te analyseren in termen van arbeidswaarden, is deze analyse volgens hem echter niet onmisbaar. Primair zijn volgens Van Drimmelen de technische productievoorwaarden: 'waardegrootheden (fungeren) eigenlijk als een intermediair, waardoor de technische productievoorwaarden alsmede de reproductievoorwaarden van de arbeidskracht tot uitdrukking worden gebracht' (p. 251). De vraag waar het om gaat — dit wil ik in deze paragraaf nader uitwerken — is: voor welke analyse is een analyse in termen van arbeidswaarden al dan niet onmisbaar? Inderdaad kunnen productieprijzen *ex post* (achteraf) berekend worden met behulp van technische productiecoëfficiënten. Inderdaad is dan gegeven de hoogte van het reële loon, de hoogte van de winst *ex post* een restpost. Inderdaad bestaat er in de sfeer van de distributie een antagonistische relatie tussen de hoogte van het loon en de hoogte van de winst. Ricardo begreep dat laatste ook al (en weinig bijvoorbeeld neo-klassieke economen zullen dit Van Drimmelen betwisten). Waarom dan Marx' polemieken tegen Ricardo? De uiteenzetting van het onderscheid tussen arbeid en arbeidskracht zou de lengte van een tijdschriftartikel niet hebben behoeven overtreffen. Lag de bijdrage van Marx, als Ricardiaan, in het schrijven van een ietwat wijldropige geschiedenis van de economische leerstellingen, namelijk deel IV van *Das Kapital*, of de *Theorien über den Mehrwert*, waarvoor de eerste drie delen van dat werk een inleiding vormden?

onvoldoende onderscheiding van waardenniveau en prijsniveau.

11. Op diverse andere onderdelen van de 'korrekte transformatie' kan kritiek worden geleverd. Een ander belangrijk punt is bijvoorbeeld dat Van Drimmelen expliciet 'eenvoudige reproductie' vooronderstelt. Het kan worden aangetoond dat deze vooronderstelling gegeven een bepaald potentieel van gebruikte produktiemiddelen en arbeidskracht pertinent onmogelijk is. Ook Sweezy (1942), die heeft getracht de transformatie in te passen in een 'evenwichtssysteem', toont wat dit betreft weinig inzicht in de transformatieproblematiek.

Zoals uit het voorgaande al gebleken mag zijn, worden er in de 'korrekte transformatie' zonder dat men zich hier bewust van schijnt te zijn, twee *verschillende* produktiestrukturen vergeleken.

Van Drimmelen is van mening dat Marx' waardeanalyse (althans wat het zogenaamde kwantitatieve aspekt betreft — zie voor het onderscheid tussen kwantitatieve en kwalitatieve analyse paragraaf 5 —) 'volledig kan worden gemist, zonder aan Marx' betoog inhoudelijk gezien tekort te doen' (p. 19 en par. 3 van hoofdstuk VI).

De antagonistische verhouding tussen loonarbeid en kapitaal komt voor Van Drimmelen tot uitdrukking in de verdeling van de produktie. In de verdeling, als onderhandeling over de hoogte van het reële loon, wordt volgens Van Drimmelen bij gegeven technische produktiecoëfficiënten, ook de hoogte van de winst bepaald. Is het zo dat, gegeven de hoogte van het reële loon, de winst bepaald is door de technologie? Ja en nee. Ex post ja, ex ante nee, en dit ex post en ex ante heeft dan betrekking op het produktieproces. Ex post ook zou, voorzover het uitsluitend zou gaan om een verklaring van de hoogte van de winst, de waarde-analyse gemist kunnen worden. Daarmee wordt echter ook de analyse van het produktieproces buiten beschouwing gelaten. Het produktieproces wordt dan gereduceerd tot technische coëfficiënten, een proces dat zowel betrekking kan hebben op een economie waar uitsluitend geproduceerd wordt door individuele producenten-eigenaren, als op een puur kapitalistische produktiewijze, en op een socialistische produktiewijze. Het maakt allemaal niet zoveel uit¹². Het enige wat dan telt is de verdeling. Marx houdt echter niet op zijn analyse een analyse van het kapitalistische *produktieproces* te noemen.

Tenminste twee elementen ontbreken in de weergave van Van Drimmelen. Op de eerste plaats het punt dat de kapitalistische produktiewijze door Marx niet alleen gekenmerkt wordt als een specifieke vorm van toeëigening van de produktie, namelijk middels een vorm van ruilrelaties, maar ook als een specifieke vorm van 'toeëigening van de natuur'¹³. Evenals de toeëigeningsvorm van de produktie is ook de toeëigeningsvorm van de natuur, niet natuurlijk doch sociaal bepaald. De toeëigeningsvorm van de natuur kan nader aangeduid worden als de specifieke vorm van organisatie van het arbeidsproces, de specifieke vorm van de produktietechnieken, de specifieke vorm van het uitoefenen van controle over het arbeidsproces¹⁴. Dit element van de vorm van

12. Overigens geeft deze 'onthistorisering' aan dat ook Van Drimmelens instemming met wat hij het 'kwalitatieve aspekt' van Marx' analyse noemt, niet erg doordacht is. Althans deze instemming komt niet tot uitdrukking in zijn zogenaamde 'kwantitatieve analyse' (vgl. par. 5 hierna).

13. Wat dit laatste punt betreft kan Marx gezien worden als een leerling van Adam Smith.

14. Vgl. hierover ook Rowthorn (1974, p. 76-81).

toeïgening van natuur en daarmee de analyse van het produktieproces, ontbreekt vrijwel geheel bij Van Drimmelen¹⁵. Dit terwijl in de ontwikkeling van het kapitalisme volgens Marx juist de interactie van beide toeïgeningsvormen een belangrijke rol speelt. Wat Marx wilde laten zien was hoe de wijze waarop de in het kapitalisme inherente tendentie om de produktiekrachten te ontwikkelen – de kapitalistische toeïgening van de natuur als akkumulatieproces – in konflikt kan komen met de sociale toeïgeningsvorm van de produktie. De basis van deze analyse vormt de analyse van de waar, als gebruikswaarde (beschikking over de natuur) en als waarde, verder ontwikkeld als vormen van relaties tussen waarden (als ruilwaarden).

Omdat Van Drimmelen slechts één zijde van de analyse van Marx in zijn beschouwing betreft, namelijk de toeïgeningsvorm of de sfeer van de verdeling, vindt er in feite een *rechtstreekse* identifikatie plaats van begrippen welke bij Marx betrekking hebben op het produktieproces en op de interactie van het produktieproces met het ruil- en verdelingsproces, met begrippen welke betrekking hebben op het ruil- en verdelingsproces. Dit komt het sterkst tot uitdrukking in de identifikatie van het begrip variabel kapitaal met het begrip loon (en zelfs loongoederen)¹⁶. Dit heeft tot gevolg dat Marx' analyse van het produktieproces niet begrepen kan worden. Van Drimmelen laat niet zien dat de hoogte van het loon weliswaar in de ruilsfeer bepaald wordt (namelijk ex ante op de arbeidsmarkt als nominaal loon en ex post op de konsumptiegoederenmarkt als reëel loon), maar dat de hoogte van de meerproduktie en de meerwaarde¹⁷ daar niet bepaald wordt. De hoogte van de meerproduktie en de meerwaarde wordt bepaald door de ontwikkeling van de vorm van toeïgening van de natuur en is *variabel*¹⁸. De hoogte van meerarbeid en meerwaarde wordt bepaald door de ontwikkeling van de specifieke vorm van controle, arbeidsdeling, intensiteit van de arbeid, etc.¹⁹. Ook hier, en juist hier, bestaat een antagonistische relatie tussen kapitaal en arbeid. En

15. Van Drimmelen merkt weliswaar op dat "de aanwending van de arbeidskracht wordt gerealiseerd op aanwijzing en onder toezicht van de kapitalist. Toezicht dat er onder meer op gericht is de intensiteit van de arbeid op te voeren, aangezien de kapitalist immers zoveel mogelijk waar voor zijn geld wenst" (p. 257), en: "Tenslotte moge er nog op gewezen worden dat men het uitbuitingsbegrip van Marx niet mag verenigen tot de sfeer van de verdeling" (p. 265). Maar hij ziet hier kennelijk geen aanleiding in de betekenis van Marx' waardeanalyse nader te overwegen.

16. Zie bijvoorbeeld p. 38 en p. 111. Daarentegen is variabel kapitaal de arbeidskracht van de arbeider.

17. En daarmee ook de hoogte van het relatieve loon.

18. Er kan dus slechts achteraf een loon-winstkurve gehanteerd worden.

19. Vgl. Marx (1905-1910 II p. 408), waar hij over Ricardo opmerkt: 'Indem aber so der Ursprung und die Natur des Mehrwerts nicht klar gefasst wird, wird die

het is deze antagonistische relatie welke Van Drimmelen door zijn hantering van het scheermes van Occam tegelijk met de waardeanalyse diep wegsnijdt. (Het planbureau kan nu naast de belastingtabel beschikken over de tabel met technische koëfficiënten).

Voor Marx echter is produktiviteit geen gegeven maar aan doorlopende veranderingen onderhevig. Juist hier ziet Marx de progressieve dynamiek van het kapitalisme. Door de produktiviteit als een gegeven te beschouwen (eventueel als een zich 'exogeen' ontwikkelend proces), dus door het produktieproces als een gegeven stelsel technische koëfficiënten te beschouwen, wordt de analyse van Marx ontdaan van zijn dynamiek. Door de waardeanalyse af te schrijven, kan in Van Drimmelens visie op de analyse van Marx de ontwikkeling van het kapitalisme alleen nog gezien worden als een loon-winststrijd. Hoe zal Van Drimmelens Marx een crisis anders kunnen verklaren dan als een reactie op te hoog opgevoerde looneisen?

5. Marx, een kwalitatieve Marxist

In hoofdstuk III stelt van Drimmelen zich onder andere de vraag waarom Marx zich in deel I van *Das Kapital* gebaseerd heeft op het uitgangspunt dat er geruild wordt overeenkomstig arbeidswaarden, terwijl hij dit uitgangspunt in deel III losliet (ruil overeenkomstig produktieprijzen). Volgens Van Drimmelen moet het antwoord op deze vraag gezocht worden in de wetenschappelijke methode van Marx (p. 72). In de uiteenzetting van deze methode welke de auteur vervolgens geeft, gaat hij echter nauwelijks in op de onderscheiden analytische niveaus van produktie (deel I van *Das Kapital*), cirkulatie (deel II) en het 'totaalproces' van produktie en cirkulatie (deel III). Daarentegen zou het volgens Van Drimmelen in die wetenschappelijke methode gaan om een onderscheid tussen abstrakte begrippen en concrete begrippen welke respectievelijk het wezen en de uiterlijke verschijningsvorm zouden betreffen! Van Drimmelen doet het zo voorkomen alsof het om een soort dualisme zou gaan tussen twee structuren, die van het waardenniveau en die van het prijniveau, waarbij de ene structuur (deel I?) bepalend zou zijn voor de andere (deel III?).

Het gaat mijns inziens echter veeleer om de onderscheiden (doch niet

Surplusarbeit + der notwendige Arbeit, kurz der *Gesamtarbeitstag* als eine fixe Grösse des Mehrwerts übersehn und die Produktivität des Kapitals, der *Zwang zur Surplusarbeit*, zur absoluten einerseits, dann sein innerer Trieb, die notwendige Arbeitszeit zu verkürzen, verkannt, also die *historische* Berechtigung des Kapitals nicht entwickelt'.

gescheiden) analyses van het productieproces en het cirkulatieproces, welke in deel III door Marx als 'momenten' van het kapitalistische productieproces in het geheel beschouwd worden. Het is *niet* zo dat Marx in deel III de analyse van het productieproces (daarmee de waardeanalyse) buiten beschouwing laat. Wat Marx onder andere laat zien in deel III is dat als gevolg van de concurrentie *ruil* niet plaats vindt overeenkomstig de waardeprijsvorm, maar overeenkomstig de productieprijsvorm. En het is dit moment van de ruil waarop Van Drimmelen eenzijdig zijn beschouwingen betreft. Het is dan ook niet vreemd te lezen (op p. 86) dat Van Drimmelen Sweezy's (1942, p. 52-53) omschrijving van 'the law of value' wil overnemen, een omschrijving welke uitsluitend betrekking heeft op ruil en allokatie.

Hoewel de relatie tussen de analyse van het productieproces en de waardeanalyse door Van Drimmelen niet aangegeven wordt (onbegrepen blijft?), ontkent hij niet dat de analyse van het productieproces bij Marx een belangrijke rol speelt. Deze analyse wordt door Van Drimmelen echter gekategoriseerd onder wat hij (in navolging van Petry en Sweezy) noemt: 'het kwalitatieve aspect van de waarde- en meerwaardeleer'. De analyse van dit aspect (zo blijkt uit het vervolg) zou te scheiden zijn²⁰ van de analyse van het kwantitatieve aspect, waaronder hij verstaat: "de bepaling van de waardegrootheid en de kwantitatieve relaties tussen waarden en prijzen, tussen waardesommen en de overeenkomstige prijsommen, alsmede tussen grootheden behorende tot het waardenniveau (zoals de meerwaardevoet) en de overeenkomstige grootheden behorende tot het prijzenniveau (zoals de winstvoet)" (p. 92). Uit deze opsomming valt echter op te maken dat het bij Van Drimmelen om twee verschillende structuren gaat, namelijk de 'waardenstructuur' en de 'prijzenstructuur', welke blijkbaar kwantitatief gezien uitsluitend als twee *ruilstructuren* worden opgevat!

Tot op de voorlaatste pagina van zijn boek houdt Van Drimmelen zich bezig met dit zogenaamde 'kwantitatieve aspect' van Marx' analyse, dus met de eenzijdige analyse van het ruilproces²¹. Op deze voorlaatste pagina (p. 275) lezen we dan: "Onze konklusie kan dus niet anders luiden, dan dat de waardenanalyse geen onmisbare functie vervult in de winsttheorie van Marx", en: "In tegenstelling tot de waardenanalyse, is het kwalitatieve aspect van de waarde- en meerwaardeleer een wezenlijk bestanddeel van Marx' verklaring van de winst".

Zoals ik in de voorgaande paragraaf reeds heb aangegeven, ging het

20. Zie nogmaals voetmoot 12.

21. Overigens zou Marx een dergelijke eenzijdige analyse een 'abstrakte' analyse noemen.

Marx om de analyse van de interactie van productieproces en ruilproces. Iets wat trouwens voor een ieder die meer dan oppervlakkig kennis heeft genomen van Marx' werk, duidelijk zal zijn.

Tenslotte. Dat Van Drimmelen Marx' waardeanalyse afwijst voor zijn eigen economisch onderzoek, is zijn goed recht. Van Drimmelen konkludeert echter in zijn dissertatie dat de waardeanalyse in Marx' theorie gemist kan worden en dit heb ik in het voorgaande willen bestrijden.

februari 1978.